

Staroegipatska arhitektura na primjeru hramova

Licitar, Maja

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:107957>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-18**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

MAJA LICITAR

**STAROEGIPATSKA ARHITEKTURA NA
PRIMJERU HRAMOVA**

ZAVRŠNI RAD

Zagreb, rujan 2022.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA POVIJEST

MAJA LICITAR

**STAROEGIPATSKA ARHITEKTURA NA
PRIMJERU HRAMOVA**

ZAVRŠNI RAD

MENTOR: izv. prof. dr. sc. Mladen Tomorad

Zagreb, rujan 2022.

SADRŽAJ:

1. Sažetak.....	1
2. Ključne riječi.....	1
3. Uvod.....	2
4. Materijali i izgradnja starih Egipćana.....	3
5. Hram.....	5
3.1 Funkcija hrama i dijelovi hrama.....	5
3.2. Hramovi kroz povijest.....	7
3.2.1. Hramovi arhajskog razdoblja i Starog kraljevstva.....	9
3.2.2. Hramovi Srednjeg kraljevstva	16
3.2.3. Hramski kompleksi Novog kraljevstva	17
3.2.4. Hramski kompleksi Trećeg međurazdoblja i Kasnog razdoblja...24	
3.2.5. Hramski kompleksi helenističkog i rimskog razdoblja	28
4. Zaključak.....	31
5. Bibliografija.....	32

1. Sažetak

Ovaj rad bavi se staroegipatskom arhitekturom koja je bazirana na egipatskim hramovima od arhajskog pa sve do kasnog i rimskog razdoblja. Glavni materijal za izgradnju hramova, egipćanima bio je kamen, no naravno koristili su i sve druge materijale koji su im tada bili dostupni. Hram im je bio vrlo važan dio života, predstavljao je određeno božanstvo i kult, te je bio takozvana „kuća bogova“. U Starom Kraljevstvu počinju se graditi prvi hramovi od kamena, dok zapravo njihova arhitektura doživljava svoj vrhunac za vrijeme Novog Kraljevstva u kojem su najvažniji hramovi bili smješteni u Karnaku, Luksoru, Tell el-Amarni te Abu Simbelu. Poslije razdoblja Novog Kraljevstva uslijedili su politički problemi u državi, te nakon toga arhitektura ponovno cvijeta u Kasnom i helenističkom razdoblju kojem pripadaju hramovi smješteni u Denderi, Edfu i na otoku File. Kroz rad pratimo uspon staroegipatske arhitekture te uviđamo koliko su bili ispred svoga vremena.

This paper deals with ancient Egyptian architecture, which is based on Egyptian temples from the Archaic to the late and Roman periods. The main material for building temples for the Egyptians was stone, but of course they also used all other materials that were available to them at the time. The temple was a very important part of their life, it represented a certain deity and cult, and was the so-called "house of the gods". The first stone temples began to be built in the Old Kingdom, while in fact their architecture reached its peak during the New Kingdom, in which the most important temples were located in Karnak, Luxor, Tell el-Amarna and Abu Simbel. The period of the New Kingdom was followed by political problems in the state, and after that architecture flourished again in the Late and Roman periods to which the temples located in Dendera, Edfu and the island of Philae belong. Through the work, we follow the rise of ancient Egyptian architecture and realize how much they were ahead of their time.

2. Ključne riječi

- Hram
- Kamen
- Materijal
- Oziris
- Hipostilna dvorana
- Pilon
- Piramida

3. Uvod

Staroegipatska arhitektura najslavniji je aspekt njezine civilizacije i umjetničkih dostignuća. Drevna egipatska arhitektura priča priču upravo o egipatskom narodu i načinu na koji su živjeli te prikazuje njihovu snažnu vezu s vladarima i bogovima.

Cilj ovog rada je prikazati egipatsku arhitekturu kroz povijest te uvidjeti kako se mijenjao način gradnje kroz stoljeća, to jest napredak od gradnje malenih hramova iz arhajskog razdoblja pa sve do golemih hramskih kompleksa.

Rad je podijeljen na četiri dijela, u prvom dijelu obrađuje se staroegipatsko graditeljstvo, izgradnja hramova, njegovih dijelova i funkcija. Drugi dio rada podijeljen je kronološki na podteme u kojima su obrađeni najznačajniji hramovi pojedinih razdoblja, od ranodinastijskog razdoblja do helenističkog i rimskog razdoblja.

4. Materijali i izgradnja starih Egipćana

Danas u suvremenom razdoblju za izgraditi bilo koju građevinu potrebni su određeni materijali, tehnika i znanje, te strojevi i ljudstvo. U prastarom svijetu gradnju starih Egipćana možemo nazvati izvanvremenskom. Koristili su sve alate koji su tada bili dostupni te izgradili jedne od najveličanstvenijih građevina svijeta, a upravo za to je najzahvalnija njihova domišljatost. Za gradnju bio je potreban golem tim radnika, najčešće robova kako bi učvrstili materijale u upotrebljive i trajne strukture. Najranije stanovništvo Egipta su vrlo vjerojatno bili poljoprivrednici koji su se bavili svojim poslom, njihovi domovi bili su napravljeni od trske i osušenog blata.¹

Do kraja preddinastičkog razdoblja, oko 3000. g. pr. Kr., glavni materijal za gradnju bili su: blato, trska i slama.² Također su kasnije upotrebljavali i drvo, a blato se nabijalo u pravokutne kalupe te se ostavljalo na suncu da se osuši.³ Da bi dobili nešto slično nalik cigli, dodavala se nasjeckana slama, a rezultat toga je bio čvrst građevni blok koji se mogao praviti u velikim količinama.⁴ Jedini nedostatak takvog materijala je bio taj da se vrlo brzo troši jer su ga često uništavale kiše i vjetrovi. Takav način gradnje bio je prisutan sve do vladavine faraona Đosera.⁵ Opeka sušena na suncu počela se koristiti već u preddinastijskom razdoblju, u periodu kulture Nagada II. i III. (o. 3500. – 3000. g. pr. Kr.), a u vrijeme kralja II. dinastije Khasekhema (2890. – 2686. g. pr. Kr.) vjerojatno nastaju najstarije kamene konstrukcije.⁶ Bio je to pod od granita u njegovoj golemoj grobnici u Abidosu čiji su kameni blokovi bili tek grubo isklesani te slabo spojeni.⁷

Pravu revoluciju u gradnji kamenom potaknula je gradnja Đoserove stepenaste piramide u Sakari.⁸ Grobnica je isprva ličila na tipičnu mastabu u kojoj je bila isklesana podzemna prostorija koja je na vrhu imala četvrtaste zidane platforme.⁹ Đoser ili njegov glavni arhitekt Imhotep odlučio je proširiti strukturu iznad zemlje. To je prvo bila stepenica koja je bila niža

¹ Olson 2010: 165.

² Olson 2010: 167.

³ Olson 2010: 167.

⁴ Olson 2010: 168.

⁵ Olson 2010: 170.

⁶ Olson 2010: 171.

⁷ Olson 2010: 171.

⁸ Olson 2010: 173.

⁹ Olson 2010: 175.

od zidova mastabe izgrađena oko nje, a potom su na vrhu izgrađene manje mastabe jedna do druge tvoreći stepenice koje su vjerojatno predstavljale ljestve za uspon na nebo.¹⁰

Egipćani su eksperimentirali s kamenom dok su gradili, gledajući što mogu učiniti. Izgradili su stepenastu piramidu koja je bila okružena hramskim kompleksom od kamena i opeke od blata. Tijekom vremena staroegipatske grobnice i hramovi postali su znak moći egipatskih vladara.¹¹ Istovremeno širenje takvih velikih građevinskih projekata diljem krajolika stvorio im je logističke probleme i probleme s radnom snagom.¹² Većinu takvih velikih projekata provodili su volonteri. Radila bi samo mala grupa ljudi na građevinskim projektima tijekom cijele godine, to su uglavnom bili: arhitekti, inženjeri, obrtnici, majstori, a i liječnici koji su bili dužni sanirati ozljede ako se dogode, te pekari kojima je zadatak bio opskrbljivati radnike kruhom.¹³ Na platou Gize, pored velike Khufuove piramide, izgrađen je mali grad za radnike koji je imao individualne domove, trgovine, mjesto za jelo i opskrbu.¹⁴ Kako su govorili drevni Egipćani, a to je kasnije zapisao i slavni grčki povjesničar Herodot, „Egipat je dar Nila“, a upravo im je rijeka Nil bila sredstvo za prijenos građevinskog materijala i ostalih nužnih potrepština. Tijekom razdoblja IV. dinastije, u vrijeme kad su se gradile najpoznatije piramide na platou Gize, granitni ili vapnenački blokovi klesali bi se u stijeni čiji bi se blokovi zatim prevozili rijekom.¹⁵ Radnici bi sjekli stijene, tvoreći uzak rov u koji bi se utiskivali drveni kolci.¹⁶ U blizini pojedinih mjesta čak su i izgrađena posebna pristaništa, a kamenje bi se dovlačilo saonicama na gradilište.¹⁷ Takva tehnologija granje prenosila se i dodatno razvijala narednih gotovo tri tisuće godina.

¹⁰ Olson 2010: 177.

¹¹ Olson 2010: 179.

¹² Olson 2010: 180.

¹³ Olson 2010: 181.

¹⁴ Olson 2010: 182.

¹⁵ Olson 2010: 183.

¹⁶ Olson 2010: 183.

¹⁷ Olson 2010: 183.

5. Hram

5.1. Funkcija hrama i dijelovi hrama

Često se smatra da su stari Egipćani naučili čovječanstvo kako graditi. Tijekom mnogih stoljeća Egipćani su naučili kako dizajnirati i graditi strukture kao što su hramovi, hramska vrata, palače, piramide i slično. U suvremenom razdoblju znak hrama služi za predstavljanje božanstva.¹⁸ Hramovi u starom Egiptu predstavljali su kuću bogova koja je služila za njihovo štovanje, a također se nazivala „kuća vječnosti“.¹⁹ Postojali su raznovrsni hramovi, a počeli su se razvijati od preddinastičkog razdoblja. Posmrtni hramovi bili su izrađeni u spomen mrtvima, na primjer kralja, kako bi služio kao stalno prebivalište njegove duše. Bili su izrađeni od trske ili drveta, a kasnije su se gradili hramovi od kamena i opeke. Ovakva vrsta hramova javlja se još u arhajskom periodu.²⁰

U razdoblju Starog kraljevstva pojavljuju se prvi hramovi izrađeni od kamenih blokova.²¹ Najstariji su smješteni u pogrebnom kompleksu kralja Đosera u Sakari, a najpoznatiji nastaju u razdoblju IV. dinastije na u krugu pogrebnih piramidalnih kompleksa na platou Gize.²² Tijekom faraonskog razdoblja također se pojavljuju hramovi posvećeni kultovima pojedinih božanstava. U razdoblju V. dinastije javljaju se mnogobrojni hramovi posvećeni kultu Sunca, a najpoznatiji su izgrađeni na prostoru Abusira.²³ Tijekom Starog kraljevstva u mnogobrojnim staroegipatskim gradovima pojavljuju se hramovi pojedinih božanstava u čijem je svetištu bio smješten žrtvenik za prinošenje žrtvenih darova.²⁴ Do sredine prvog tisućljeća svaki hram postao je simbolično mjesto koje svjedoči o stvaranju svijeta i božanskoj prisutnosti.²⁵ Ova vrsta hramova najčešće je povezana uz mjesta nastanka pojedinih staroegipatskih mitoloških kozmogonija koje se razvijaju u Memfisu, Heliopolu, Hermopolu i Tebi.²⁶ Na zidovima hrama faraon djeluje kao posrednik između ljudi i bogova koji nudi bogovima razne žrtvene darove

¹⁸ Tomorad 2009: 11.

¹⁹ Tomorad 2009: 11.

²⁰ Tomorad 2009: 12.

²¹ Tomorad 2009: 12.

²² Tomorad 2009: 11.

²³ Tomorad 2009: 12.

²⁴ Tomorad 2009: 12.

²⁵ Tomorad 2009: 12.

²⁶ Gundlach 2001: 360; Tomorad 2016: 265-266.

(hranu, piće, odjeću i tamjan) te i u konačnici samog sebe kako bi zajamčio dobrobit zemlje.²⁷ Temeljna funkcija hrama je izvođenje božanskih rituala, a glavni cilj mu je bio privući ljude koji su potrebni za izvođenje istih rituala.²⁸

Porijeklo egipatskih hramova dolazi od mitološkog modela, takozvanog „Otoka stvaranja“, kip božanstva nalazio se u svetištu, a božanstvu su služili svećenici koji su prinosili žrtve.²⁹ Po tome je i samo mjesto hrama bilo posebno izabrano te je moralo odgovarati određenim pravilima. Svaki dio hrama bio je ukrašen raznovrsnim reljefima koji bi najčešće prikazivali boga, običaje ili neke povijesne događaje.³⁰ Ključna os hrama predstavlja sunčev put, a u njemu se nalazi pilon koji simbolizira taj put od izlaska sunca pa do njegova zalaska.³¹ Svaki hram u Egiptu sadržavao je na ulazu golem pilon s vratnicama koji ga je vodio prema dvorištu, a sam hram je oko sebe imao ogromne zidine nalik utverdama.³² Te sve zidine bile su obložene raznovrsnim dekoracijama mitoloških koncepata.³³ Osim spomenutog unutarnjeg dvorišta postoji i vanjsko dvorište prekriveno stupovima za koje se simbolizira da je poveznica između vanjskog svijeta i onog božanskog.³⁴ Raskošno oslikano te izrezbareno, zidovi prikazuju faraona kao heroja, vojskovođu te ljubitelja bogova.³⁵ Često su se po dvorištu nalazili i faraonski kipovi te kipovi njihovih velikodostojnika.³⁶

Nakon što se prođe unutarnje i vanjsko dvorište dolazi se do hipostilne dvorane, to jest svetog područja svakog egipatskog hrama.³⁷ Hipostilna dvorana predstavlja sumorno uzvišeno mjesto s velikim brojem bogato dekoriranim stupovima.³⁸ Njezino drugo ime bilo je „Otok stvaranja za koji se veže vjerovanje kako su ukrašeni stupovi dvorane formirali vegetaciju izvornog otoka.“³⁹ Iz tog razloga su stupovi bili ukrašeni razno raznim motivima prirode. Poslije hipostilne dvorane, bitan dio hrama činile su sobe i kripe dostupne samo svećenicima te faraonu i njegovoj obitelji.⁴⁰ To su bile raznovrsne prostorije primjerice spremišta, svećeničke sobe, sobe za izvođenje rituala, kuhinje i slično. Najvažniji dio hrama, a ujedno i najudaljeniji

²⁷ Gundlach 2001: 361.

²⁸ Tomorad 2009: 12.

²⁹ Tomorad 2009: 12.

³⁰ Tomorad 2009: 12.

³¹ Tomorad 2009: 13.

³² Tomorad 2009: 13.

³³ Gundlach 2001: 361.

³⁴ Tomorad 2009: 13.

³⁵ Tomorad 2009: 13.

³⁶ Tomorad 2009: 13.

³⁷ Tomorad 2009: 14.

³⁸ Tomorad 2009: 14.

³⁹ Tomorad 2009: 14.

⁴⁰ Tomorad 2009: 15.

bilo je svetište bogova.⁴¹ Svetište je najčešće rađeno od kamena te je bilo bogato ukrašeno broncom ili zlatom. Svetište je sadržavalo razne božanske prikaze, te četvrtasti oltar na kojemu su se prinosile žrtve.⁴² Zidovi su prikazivali bogove i božice te farona kako prinosi žrtvu, a na skrivenom djelu svetišta nalazi se malena sobica koja je čuvala pomičnu svetu barku bogova.⁴³ Ostali djelovi staroegipatskih hramova, no ne i manje bitni bili su nilometar, sanatoria, sveta jezera te kuće rođenja i života.⁴⁴

5.2. Hramovi kroz povijest

Najstariji otkriveni "hram" je svetište u niši u stijeni u Elefantini. Pretpostavlja se da je on prvi put korišten još u doba kulture Nagada, a uz brojne dorade održavan je gotovo bez prekida sve do konca rimskog razdoblja.⁴⁵ Svetište ovog kultnog mjesta bila je pukotina kroz koju je moglo izaći božansko.⁴⁶ Postoje dokazi ne samo o prirodnim kulturnim strukturama ove vrste, već i o zgradama, u prikazima na keramici D-posuđa i na tablicama imena iz arhajskog razdoblja.⁴⁷ Oni su pronađeni u kolibama napravljenim od kvarljivog materijala izgrađenim u Donjem Egiptu i vjerojatno drugdje. Poseban tip je svetište Min, koje je izvorno moglo biti privremeno šatorsko svetište u istočnoj pustinji.⁴⁸ Tako se u ranodinastijskom razdoblju mogu razlikovati dvije vrste svetišta: mali lokalni hramovi koji datiraju iz pretpovijesnog razdoblja i kraljeve grobnice, koje su do tada zasigurno bile primarna kulturna mjesta u Egiptu.⁴⁹ U Heliopolu je već postojao sunčani teren koji je funkcionirao sve do grčko-rimskog razdoblja. Između ostalog, služio je kao kultno središte boga izlazećeg sunca, dok su kompleksi piramida na zapadnoj strani bili posvećeni zalasku.⁵⁰ Za Hator, božansku majku vladajućeg kralja, hram je sagrađen u Denderi najkasnije tijekom VI. dinastije.⁵¹ Ovaj je hram nastavio postojati u promjenjivim arhitektonskim oblicima sve do rimskog doba.⁵²

⁴¹ Tomorad 2009: 15.

⁴² Gundlach 2001: 362.

⁴³ Tomorad 2009: 16.

⁴⁴ Tomorad 2009: 17.

⁴⁵ Gundlach 2001: 360.

⁴⁶ Gundlach 2001: 360.

⁴⁷ Gundlach 2001: 361.

⁴⁸ Gundlach 2001: 361.

⁴⁹ Matić 2020: 15.

⁵⁰ Fargo 1997: 15.

⁵¹ Gundlach 2001: 362.

⁵² Gundlach 2001: 362.

U razdoblju I. međurazdoblja, kolaps jedinstvene faraonske vlasti, lišila je hramove njihovog kraljevskog vodstva, koju tada preuzimaju nomarsi.⁵³ Tadašnji svećenici okreću su raspravama i moralnoj obnovi Egipta, ali hramovi iz ovog razdoblja nisu ostali sačuvani.⁵⁴ S XI. dinastijom započela je nova era egipatske izgradnje hramova, posebno preuzimanjem hrama božice Hator od strane tebanskih nomarha i koncepcijom Amun-Ra kao tebanskog boga sunca.⁵⁵ Iz razdoblja koje je prethodilo XII. dinastiji jedva da ima ikakvih ostataka hramova. Ostaci kapela iz XI. dinastije ispod Malog hrama Medinet Habu sugeriraju da je paralelni kult kao veza postojao između Luksora i Medinet Habua.⁵⁶ Amonov hram je tada proširio Senusret I. i zadržao je ovaj oblik do početka XVIII. dinastije.⁵⁷ Ovaj je kralj poduzeo prvi plan za izgradnju hramova u nastojanju da cijelu zemlju poveže s božanskim svijetom. Početak XVIII. dinastije također je bio začetak velikih projekata izgradnje hramskih kompleksa. Tutmozis I. učinio je Tebu središtem svijeta, obnovio Amonov hram i tako utvrdio njegovu koncepciju za jedno stoljeće.⁵⁸ Odlučujući princip bio je pravokutnik, koji je proširen uzastopnim postavljanjem posmrtnih hramova kraljeva u kontekstu Festivala u dolini.⁵⁹

Tutmozis III. je nastavio program izgradnje hramova Hatšepsut, proširivši ga na Gebel Barkal, koji je sada bio južna granica kraljevstva.⁶⁰ Nakon toga uslijedio je opsežan novi program izgradnje hramova pod vodstvom Amenhotpea III. početkom 14. st. pr. Kr.⁶¹ To je uvelike izmijenilo kulturnu koncepciju Amonovog hrama u pogledu njegove konstrukcije i u smislu pravokutnika: on je obuhvaćao paralelu Heliopol-Memfis, svaka s trijadom grobnice, posmrtnog hrama i hrama posvećenog bogu i prekrilo zemlju nizom hramova za sed-festival.⁶²

Razdoblje Amarne predstavlja privremeni prekid, kada je nova prijestolnica trebala izvršiti magično ponovno utemeljenje države kao uzora svijeta i Egipta. Nova prijestolnica, dizajnirana u skladu s kulturnim modelom Tebe, zajedno sa sunčanim dvorištima, smatrana je "horizontom Atona", novo definiranog boga sunca.⁶³

⁵³ Jeffrey 1999: 587.

⁵⁴ Gundlach 2001: 363.

⁵⁵ Wise 1997: 220.

⁵⁶ Wise 1997: 221.

⁵⁷ Wise 1997: 222.

⁵⁸ Wise 1997: 222.

⁵⁹ Wise 1997: 222.

⁶⁰ Gundlach 2001: 364.

⁶¹ Gundlach 2001: 364.

⁶² Jeffrey 1999: 588.

⁶³ Gundlach 2001: 365.

U ramzesidskom razdoblju, kulturni koncepti zemlje ostali su u biti neoštećeni. Međutim, Amonov hram sa svojim brojnim podružnicama postao je najvažnije udruženje hramova. Došlo je do postupnog pada tradicionalne kraljevske ideologije, koju je Ramzes II. pokušao zaustaviti nizom hramova uklesanih u stijene u Donjoj Nubiji.⁶⁴

Tijekom 1. tisućljeća pr. Kr., u stoljećima koja su uslijedila, došlo je do ograničene ekspanzije hramova koja nije promijenila njihov dizajn. Kulturno načelo boga kao kralja Egipta bilo je odlučujuće u određenoj mjeri sve do kraja drevne egipatske civilizacije u 6. st. pr. Kr.⁶⁵ Najvažniji hramovi Egipta, s izuzetkom nekoliko hramova posvećenih bogovima, prošireni su ili modificirani prije grčko-rimskog razdoblja i nakon osvajanja Egipta od strane Aleksandra Velikog.⁶⁶ Kontinuirani rad hramova koncentriran na tradicionalne hramove božanske slike i hramove božanske kore nastavlja se od kasnog razdoblja pa nadalje, u tom su razdoblju kapele ili rodne kuće, smještene izvan glavnog hrama u međuzoni i tvore vlastita sveta središta s periferijom.⁶⁷ Posljednji takav projekt možda se planirao tijekom 4. st. pr. Kr. u razdoblju XXX. dinastije, a od konca 4. do konca 1. st. pr. Kr. provode ga ptolemejski vladari. Tijekom helenističkog razdoblja stvarna faraonska država u svom tradicionalnom obliku postojala je samo u okviru hrama, kao "hramska država", i to samo dok je trajao hramski kult.⁶⁸ Kult je prestao dugo nakon definitivnog zatvaranja većine hramova od strane kršćanskih rimskih careva sredinom 6. st., kada je bizantski zapovjednik Narses okončao rad Izidinih hrama u Fileu.⁶⁹

5.2.1. Hramovi arhajskog razdoblja i Starog kraljevstva

Abidos je jedno od najfascinantnijih mjesta u Egiptu. Tisućljećima je bio središte kulta za možda najpopularnijeg boga Egipta, Ozirisa koji je vladao svijetom mrtvih drevnih Egipćana.⁷⁰ Nalazi se u drevnom tinitskom nomu u južnom Egiptu. Širi Abidos prostire se na osam četvornih kilometara i sastoji se od arheoloških ostataka iz svih faza drevne egipatske civilizacije.⁷¹ U preddinastičkom i ranodinastičkom razdoblju, Abidos je prvenstveno

⁶⁴ Gundlach 2001: 367.

⁶⁵ Gundlach 2001: 367.

⁶⁶ Jeffreys 1999: 589.

⁶⁷ Gundlach 2001: 368.

⁶⁸ Gundlach 2001: 369.

⁶⁹ Gundlach 2001: 370.

⁷⁰ Brovarski 1999: 33.

⁷¹ Carnes 2008: 52.

funkcionirao kao satelitsko pogrebno središte za glavni grad noma Tinis.⁷² Međutim, značaj Abidosa premašio je značaj provincijskog grobnog središta. Bilo je to mjesto ukopa prvih kraljeva ranih dinastičkih vremena, a tijekom kasnijeg Starog i Srednjeg kraljevstva, Abidos se razvio u vjersko središte velike važnosti. Najmarkantnije građevine koje se nalaze u Abidosu su dobro očuvani hramovi iz Novog kraljevstva Setija I. i Ramzesa II., ranodinastičko pogrebno ograđeno mjesto kralja Khasekhema i ograđeni prostor zvan Kom es-Sultan, koji je bio mjesto ranog grada i glavnog hrama posvećenom Ozirisu.⁷³ Međutim veći dio nalazišta ostaje skriven ispod pijeska, a spomenuti hram i kult Ozirisa stvorili su poticaj za razvoj velikih groblja neposredno od Kom es-Sultana.⁷⁴

Mjesto ruševina drevnog grada Hermopola nalazi se sjeverozapadno od grada Mallawi u pokrajini el-Minia u Srednjem Egiptu.⁷⁵ Južnu stranu drevnog brda pokriva veliko selo el-Ashmunein, dok se danas selo el-Idara nalazi na sjevernoj strani.⁷⁶ Od davnina se zvao Khemenu, to je grad osam iskonskih bogova tzv. hermopolitskog stvaranja svijeta.⁷⁷ Prva arheološka karta s detaljnim opisom Hermopolisa nalazi se u francuskom *Description de l’Egypte*, autora Jomarda, člana Napoleonove egipatske ekspedicije u razdoblju od 1798. do 1799. godine.⁷⁸ Dvorana sa stupovima Totova hrama, koja je u to vrijeme još uvijek postojala, uništena je oko 1825. godine.⁷⁹ Između 1929. i 1939. godine središnji dio brda, područje južno od samog Totova hrama, istražen je od strane ekspedicija u Hildesheimu pod vodstvom Gunthera Roedera.⁸⁰

Među otkrivenim područjima bila je hipostilna dvorana hrama, južni sveti kompleks u el-Ashmuneinu i područje središnje bazilike Ptolomeja III., koja je pretvorena u crkvu u petom stoljeću.⁸¹ Pod vodstvom A. Spencera, Britanski muzej je nastavio s iskapanjima u središnjem području između 1980. i 1990. godine.⁸² Kao rezultat toga, iskopana su grobna mjesta Prvog međurazdoblja, a otkrivena su sjeverno od hrama Amuna.⁸³ Hermopol je oduvijek bio važan administrativni grad, a također, zbog Totovog hrama, značajno vjersko središte.⁸⁴ Bio je

⁷² North 2009: 190.

⁷³ North 2009: 190.

⁷⁴ North 2009: 190.

⁷⁵ Postgate 1997: 20.

⁷⁶ Shaw & Nicholson 1995: 126.

⁷⁷ Coche 1997: 22.

⁷⁸ Coche 1997: 22.

⁷⁹ Shaw & Nicholson 1995: 126.

⁸⁰ Shaw & Nicholson 1995: 126.

⁸¹ Zettler 1997: 24.

⁸² Brosius 2009: 193.

⁸³ Brosius 2009: 193.

⁸⁴ Tomorad 2016: 246.

okružen plodnim poljoprivrednim zemljištem. Od vremena Novog kraljevstva široki uzdignuti kanal povezivao je grad s Nilom, a zapadni put do Tuna el-Gebela vodio je do oaze Baharya.⁸⁵ Nakon raspada područja Starog kraljevstva, Hermopol je zajedno sa sjevernim utverdama i hramovima Herwer i Neferusi bio središte velikog teritorija obilježenog uglavnom poljoprivredom, koji se protezao od Tuna el-Gebela na sjeveru do Gebel Abu el-Foda.⁸⁶ Pod Novim Kraljevstvom, hram boga Tota iz Hermopola stalno se obnavljao i proširivao. Oltar Amenhotepa II. stajao blizu ulaza u hram, a obližnja Tell el-Amarna, s lako dostupnim blokovima drevne Akhenatonove rezidencije, pružila je materijal za brojne nove zgrade pod Ramzesom II.⁸⁷ Na području Totovog hrama, Ramzes II. podigao je ulazni pylon, popločao dvorište južno od Horemhebovog pilona i ponovno posvetio kult Amonu pomoću hrama koji je bio orijentiran na liniji istok-zapad.⁸⁸ Daljnje ukrase naknadno su dodali Merenptah i Seti II.⁸⁹

Memfis je nalazište s vidljivim ostacima u središtu poplavne ravnice zapadne strane Nila te u blizini Kaira. Staroegipatski naziv grada glasi *Inwb-hedj* što bi značilo „bijeli zidovi“, a legenda kaže da ga je izgradio faraon Menes oko 3000. g. pr. Kr.⁹⁰ Grad je kroz povijest bio vrlo važno središte Donjeg Egipta te kasnije bitno administrativno središte. Nažalost kako se nalazio u blizini Nila, njegovi ostaci se nalaze ispod riječnog mulja.⁹¹ Kako je grad bio vrlo važno staroegipatsko središte, imao je puno palača, zgrada i hramova te su otkriveni i ostaci nekadašnje palače Merenptaha te Ptahov hram.⁹² Ptahov hram bio je dobro utvrđen, no ipak se malo zna o njegovom unutrašnjem uređenju.⁹³ Ogradni zid blatne opeke definiran je iskopavanjima Flindersa Petriea, a također je iskopano više od dvanaest kolosalnih kipova, uključujući pylon i sfingu.⁹⁴ One su uglavnom bile s aksijalnih vrata a najpoznatija sedrena statua Ramzesa II. (pronađena 1821. godine) stajala je ispred južnih vrata.⁹⁵

Heliopol, jedan od tri glavna grada starog Egipta, uz Memfis i Tebu, smješten sjeveroistočno od današnjeg Kaira. Danas je to mjesto uglavnom prekriveno predgrađima Kaira el-Matariya i Tell Hisna.⁹⁶ Za razliku od većine drevnih egipatskih mjesta, Heliopol nije bio

⁸⁵ Baud 2010: 67.

⁸⁶ Zettler 1997: 24.

⁸⁷ Shaw & Nicholson 1995: 127.

⁸⁸ Zettler 1997: 25.

⁸⁹ Zettler 1997: 25.

⁹⁰ Shaw & Nicholson 1995: 180.

⁹¹ Olson 2010: 165.

⁹² Tomorad 2016: 247.

⁹³ Deveir 1997: 470.

⁹⁴ Deveir 1997: 470.

⁹⁵ Fargo 1997: 471.

⁹⁶ Shaw & Nicholson 1995: 124.

smješten na rijeci Nil, već u unutrašnjosti, zapadno od rijeke, s kojom je bio povezan drevnim kanalom. Staroegipatsko ime grada bilo je „Iunu“.⁹⁷ Većina onoga što se zna o Heliopolu dolazi iz tekstualnih izvora, a ne iz arheologije. Do vremena Starog kraljevstva, grad je uspostavljen kao središte astronomije, što se odražava u tituli njegovog vrhovnog svećenika, takozvanog "Šefa promatrača".⁹⁸ Grad je također imao reputaciju učenja i teoloških spekulacija, a dio toga bio je usredotočen na ulogu sunca u stvaranju i održavanju svijeta i u osobama bogova Atuma i Re-Horakhtyja.⁹⁹ Heliopoliska teologija bila je sažeta u konceptu Eneade, grupe od devet bogova koji su utjelovili kreativni izvor i glavne sile svemira.¹⁰⁰

Unatoč intelektualnoj važnosti Heliopola, malo se zna o samom gradu. Njegovo glavno obilježje bio je hram posvećen Atumu i Re-Horakhtyju, čija točna lokacija i oblik nisu sigurni. Danas je jedini postojeći spomenik veliki obelisk iz XII. dinastije, koji je posvetio Senusret I.¹⁰¹ Ranije strukture uključuju fragmentarno svetište kralja Đosera iz III. dinastije, dio obeliska kralja Tetyija iz šeste dinastije i nekoliko grobnica visokih svećenika iz Starog kraljevstva.¹⁰² Stela Tutmozisa III. iz XVIII. dinastije, obilježava zid koji okružuje solarni hram.¹⁰³ Iskapanja su otkrila neke ramzesidske građevine, nekoliko hramova te groblje za Mnevis bikove.¹⁰⁴ Grad je većim dijelom uništen tijekom perzijskih invazija 525. g. pr. Kr. i 343. g. pr. Kr., iako je dovoljno njegovih struktura i ugleda ostalo da privuče turiste u grčko-rimsko doba. Danas, osim stojećeg obeliska Senusreta I., drevno mjesto je obilježeno samo imenom "Heliopol", koji se još uvijek koristi za označavanje onoga što je postalo sjeveroistočno predgrađe Kaira.¹⁰⁵

Giza, jedno od najvažnijih središta egipatske povijesti, smjestila se zapadno od Nila te jugozapadno od Kaira. Upravo tamo su sagrađene veličanstvene tri piramide faraona Khufua, Khafre i Menkaure. Nakon što je Snofru, prvi kralj četvrte dinastije umro u Dahšuru gdje je i pokopan u svojoj nedavno dovršenoj trećoj piramidi, njegov sin Khufu ga je naslijedio.¹⁰⁶ Kada je Khufu (2589. – 2566. g. pr. Kr.) planirao vlastitu ambicioznu piramidu, koja je trebala doseći nenadmašnu visinu od gotovo tri stotine staroegipatskih lakata, tražio je čvrstu kamenu podlogu, obližnje kamenolome i dominantan položaj s pogledom na dolinu Nila.¹⁰⁷ To je

⁹⁷ Shaw & Nicholson 1995: 124.

⁹⁸ Shaw & Nicholson 1995: 125.

⁹⁹ Olson 2010: 168.

¹⁰⁰ Fargo 1997: 19.

¹⁰¹ Fargo 1997: 19.

¹⁰² Brovarski 1999: 40.

¹⁰³ Ray 2009: 195.

¹⁰⁴ Tomorad 2016: 245.

¹⁰⁵ Tomorad 2016: 245.

¹⁰⁶ Shaw & Nicholson 1995: 109.

¹⁰⁷ Baud 2010: 74.

pronašao u Gizi, najbližem mjestu koje kombinira ove značajke. Visoka visoravan Gize nije bila netaknuta; zauzimala ga je nekropola, s velikim mastabama, grobnicama prinčeva i visokih dužnosnika koje su se nizale uz visoke litice.

Veliko područje piramide nazvano je Akhet-Khufu (zapadni Khufuov horizont).¹⁰⁸ Osim piramide i hramova, uključivao je kraljevsku palaču, upravne zgrade i piramidalni grad.¹⁰⁹ Kraljevska palača i piramidalni grad vjerojatno su skriveni ispod nekoliko metara naslaga Nila, ispod današnjeg sela Nazlet es-Sissi, mnogo dalje na istok nego što se pretpostavljalo.¹¹⁰ Radnici su živjeli daleko od ekskluzivnog rezidencijalnog grada, u vojarnama na jugu. Ne možemo pretpostaviti da nisu imali plan za nesvodivu značajku piramide, sustav grobnih komora koji je i bio povod i cilj pothvata.¹¹¹ Štoviše, vanjska konstrukcija i njezine mjere u skladu su s dizajnom sustava komora. Identifikacija principa tri komore u kraljevskim grobnicama pruža dodatne dokaze za jedinstveno planiranje piramide. Jedini vanjski dio kompleksa piramide bio je pogrebni hram, danas sveden na bazaltni pločnik i južna grobnica u blizini jugoistočnog kuta od piramide.¹¹² Tragovi na pločniku pokazuju da se hram uglavnom sastojao od širokog dvorišta sa stupovima i kapele za žrtve. Fragmenti kipova od mnogo različitog tvrdog kamena i reljefi od vapnenca isklesani u strogom stilu, pružaju dokaz da je nekoć bila bogato ukrašena.

Nasip je u potpunosti uništen, a blokovi ovog nasipa i bazaltni blokovi pločnika hramova u dolini, zajedno s velikim ogradnim zidom, otkriveni su tijekom građevinskih radova više od kilometra istočno od platoa.¹¹³ Ovo otkriće sugerira golemo piramidalno područje koje se proteže više od jednog kilometra od istoka prema zapadu i to čini razumnom pretpostavku da je ogroman kameni zid sagradio Khufu kao južnu granicu svog kompleksa piramida.¹¹⁴ Štoviše, velika Sfinga, gotovo sigurno Khufuov spomenik, nalazi se u njegovoj većoj piramidi i prikazuje veličanstvenu sliku najvećih kraljeva Gize.¹¹⁵ Nekropola je bila temeljito i strogo planirana kao i kompleks piramida. Pet velikih jama uklesanih u stijene istočno i južno od piramide nekoć su sadržavale Khufuove pogrebne brodove.¹¹⁶ Na istočnoj strani piramide su tri

¹⁰⁸ Shaw & Nicholson 1995: 110.

¹⁰⁹ Shaw & Nicholson 1995: 110.

¹¹⁰ Shaw & Nicholson 1995: 111.

¹¹¹ Shaw & Nicholson 1995: 111.

¹¹² Coche 1997: 410.

¹¹³ Corrick 2008: 56.

¹¹⁴ Coche 1997: 412.

¹¹⁵ Coche 1997: 412.

¹¹⁶ Shaw & Nicholson 1995: 112.

manje piramidalne grobnice, kraljeve majke, Hetepheres, i njegovih dviju glavnih kraljica, Meritites i Henutsen, majki Khufuovih sinova i nasljednika, Đedefre i Khatre.¹¹⁷

Nakon Đedefreove rane smrti, drugi Khufuov sin Khafkhufu se popeo na prijestolje, te je promijenio svoje ime u Khafre (2558. – 2532. g. pr. Kr).¹¹⁸ Njegova piramida bila je jedina dovršena od svih Khufuovih potomaka, bila je namjera da visinom odgovara njegovu ocu ili čak da ga nadmaši. Kako bi uštedio na izgradnji, Khafre je smanjio duljinu stranica baze, ali je odabrao nešto više mjesto i strmiji kut nagiba.¹¹⁹ Unutar njegove piramide raspored pogrebnih odjela je zapanjujuće jednostavan. Nasuprot tome, arhitektura njegovih pogrebnih hramova i hramova u dolini je tipa koji nije pronađen sve do pete dinastije.¹²⁰ Prostorije su okružene masivnim kiklopskim kamenim zidovima, stvarajući dojam da je hram ili zatvoren u čvrstu liticu ili da je isklesan u srcu piramide i postavljen izvan njega.¹²¹ Više od sedamdeset veličanstvenih statua od tvrdog kamena koje su nekoć ukrašavale pogrebne i dolinske hramove pridonosi ovom učinku prikazujući kralja kao vidljivu sliku bogova.¹²²

Treća piramida u Gizi, piramida Menkaure je izuzetno mala, iako je imala kućište od šesnaest slojeva crvenog asuanskog granita.¹²³ Menkaura (2532. – 2503. g. pr. Kr). imao je dugu i mirnu vladavinu i nema dokaza o gospodarskoj krizi tijekom nje, pa razloge smanjenja visine i mase njegove piramide treba tražiti drugdje. Za razliku od svoje male veličine, sustav hodnika i pogrebnih prostorija u piramidi karakterizira izvanredan niz prostorija, usporediv samo s onima u Khufuovoj piramidi, osim što one u Menkaurinoj vode dolje u stijenu, dok se one u Khufuovoj piramidi penju.¹²⁴ Njegov pogrebni hram više je poput Khufuova, sastoji se od širokog, otvorenog dvorišta s velikom dubokom kapelom za žrtve, a unutar hrama i hrama u dolini otkriven je velik broj kipova.

Posljednji kraljevski spomenik u Gizi je monumentalna grobnica kraljice Khentkaues, majke najmanje dva, a možda i tri kralja V. dinastije.¹²⁵ Često izgovarana "četvrta piramida", ovo je zapravo ogromna kamena mastaba ranog dinastičkog stila.¹²⁶ Oko piramida kraljeva i kraljica dobili su grobnice i njihovi dužnosnici te članovi kraljevskih obitelji, a sve piramide

¹¹⁷ Shaw & Nicholson 1995: 112.

¹¹⁸ Dyson 2009: 201.

¹¹⁹ Baud 2010: 69.

¹²⁰ Shaw & Nicholson 1995: 112.

¹²¹ Shaw & Nicholson 1995: 112.

¹²² Shaw & Nicholson 1995: 113.

¹²³ Baud 2010: 70.

¹²⁴ Shaw & Nicholson 1995: 112.

¹²⁵ Coche 1997: 412.

¹²⁶ Coche 1997: 412.

pete i šeste dinastija i građevinske konstrukcije projektirala je i sagradila obitelj Inti koji su također imali svoje grobnice u Gizi.¹²⁷

Abusir je veliki arheološki lokalitet koji se nalazi na zapadnoj obali rijeke Nil, približno grada Kaira. Ime mu je izvedeno iz egipatskog Per-Usire, na grčkom Busiris, što znači „mjesto štovanja boga Ozirisa“ tzv. vladavine zemlje mrtvih.¹²⁸ Abusir je već bio naseljen u srednjem paleolitu, a svoju važnost stekao je za vrijeme V. dinastije kada je prvi vladar Userkaf ondje izgradio hram Nekhen Re, a njegov nasljednik Sahure (2487. – 2475. g. pr. Kr.) izgradio je grobnicu.¹²⁹ Upravo on je bio prvi koji si je izgradio piramidalni kompleks, iako dimenzije njegove piramide su bile manje od piramida iz četvrte dinastije, ali njegova mrtvačnica i hramovi u dolini su postigli veliku važnost. Posmrtni hram dizajniran je s fino obrađenim građevinskim materijalima, crveni granit korišten je za palmine stupove koji su stajali u dvorištu.¹³⁰ Zidovi su bili od bijelog vapnenca, ukrašeni vrhunskim polikromiranim scenama u niskom reljefu koje su uglavnom prikazivale vladara koji pobjeđuje u borbi, a česte su i scene lova te prikazi brodova.¹³¹

Kompleks piramida Sahurova nasljednika Kakaija (2475. – 2455. pr. Kr.) nalazio se na najvišem mjestu groblja.¹³² Piramida koja je promijenjena tijekom gradnje iz stepenaste u pravu piramidu, uzdigla se na velikih 74 metra.¹³³ Kućište je, međutim, ostalo nedovršeno kao i ostali dijelovi kompleksa radi faraonove prerane smrti. Njegov posmrtni hram sagradili su njegovi sinovi i nasljednici od opeke i drveta, a krajem 19. stoljeća pljačkaši grobnica su u skladištima posmrtnog hrama otkrili papirusni arhiv nazvan „Prvi arhiv Abusira“.¹³⁴ Južno od njegovog posmrtnog hrama nalazi se mali piramidalni kompleks njegove žene Kentkaues II., gdje su također pronađeni brojni papirusni fragmenti.¹³⁵ Kakaija je naslijedio njegov sin koji je vladao vrlo kratko, njegova nedovršena piramida preinačena je u mastabu, a s istočne strane izgrađen mu je posmrtni hram od opeke i blata.¹³⁶ Tamo su pronađeni papirusni fragmenti, kamena statua faraona te se s tim hramom povezuje kulturna klaonica poznata kao „svetište noža“.¹³⁷

¹²⁷ Coche 1997: 412.

¹²⁸ Baud 2010: 76.

¹²⁹ Baud 2010: 76.

¹³⁰ Redford 1999: 42.

¹³¹ Baud 2010: 77.

¹³² Postgate 1997: 13.

¹³³ Postgate 1997: 13.

¹³⁴ Shaw & Nicholson 1995: 11.

¹³⁵ Shaw & Nicholson 1995: 11.

¹³⁶ Shaw & Nicholson 1995: 12.

¹³⁷ Shaw & Nicholson 1995: 12.

5.2.2. Hramovi Srednjeg kraljevstva

Malo se zna o životu Tebe, iako je to bio jedan od najvećih gradova Novog kraljevstva Egipta, s procijenjenom populacijom od četrdeset tisuća do pedeset tisuća stanovnika. Pretpostavlja se da se središte grada tijekom Novog kraljevstva i kasnijeg doba protezalo između dva glavna hrama Karnaka i Luksora, vjerojatno s obje strane avenije sfingi koja ih je povezivala. Tijekom Starog kraljevstva Teba je bila samo mali provincijski grad, iako je već u kasnoj IV. dinastiji bila glavni grad IV. gornjeg egipatskog noma.¹³⁸

Potkraj Prvog međurazdoblja, obitelj lokalnih vladara iz tebanskog područja stekla je vlast u Gornjem Egiptu. Prva tri kralja jedanaeste dinastije, Antef I. do Antefa III., podigli su velike komplekse grobnica na području el-Tarifa.¹³⁹ Svaka od ovih grobnica imala je ulaznu zgradu na istočnom kraju, nakon koje je slijedio gigantski pravokutni, potopljeni otvoreni dvor od 250 do 300 metara koji je bio ukopan u površinu pustinje.¹⁴⁰ Na zapadnom kraju ovog otvorenog dvorišta jedan ili dva reda stupova bili su isklesani u stijeni. U sredini pročelja, mali prolaz je vodio do jedne ili dvije komore skromne veličine, koje su pak vodile do kraljevskog grobnog okna.¹⁴¹ Zid iza pročelja, kao i oba bočna zida dugog dvorišta, sadržavao je velik broj dodatnih i pomoćnih grobnih komora, vjerojatno za članove kraljevske obitelji i visoke dužnosnike dvora.¹⁴²

Čini se da su ovi grobni kompleksi bili neukrašeni, s izuzetkom ulaznih građevina na istoku, gdje je, u grobnici Antefa II., pronađena znamenita Pasja stela.¹⁴³ Drugi članovi dvora i neki dužnosnici lokalne uprave podigli su vlastite grobnice, znatno manjih razmjera, u blizini kompleksa grobnica svoga vladara. Nakon ponovnog ujedinjenja zemlje, Mentuhotep I. premjestio je kraljevsko groblje u dolinu Deir el-Bahri, gdje je podigao svoju ogromnu grobnicu i hramski kompleks.¹⁴⁴ Iako nije piramida, arhitektonski raspored ovog kompleksa jasno je sadržavao elemente ranijih piramidalnih kompleksa Starog kraljevstva. U dolini južno od Deir

¹³⁸ Wise 1997: 220.

¹³⁹ Bovarski 1999: 50.

¹⁴⁰ Brovanski 1999: 51.

¹⁴¹ Wise 1997: 222.

¹⁴² Wise 1997: 222.

¹⁴³ Wise 1997: 223.

¹⁴⁴ Redford 1999: 53.

el-Bahrija, sličan ambiciozan projekt hrama i grobnice započet je pod vodstvom nasljednika Mentuhotepe I.¹⁴⁵ Iako ovaj kompleks nikada nije dovršen niti korišten, neki od visokih dužnosnika u to vrijeme već su izgradili vlastite grobnice u blizini nedovršene grobnice ovog vladara.

Utjecaj Memfisa nastavio se tijekom Srednjeg kraljevstva, kada se Egipat ponovno ujedinio, sa službenom rezidencijom 12. dinastije u obližnjem *Itj-tawy*.¹⁴⁶ Prije pedesetih godina 20. st. otkriveno je groblje na zapadu, na Kom Fakhryju, sastoji se od niza cijenjenih grobnica od opeke i vapnenca koje pripadaju svećeničkim službenicima.¹⁴⁷ Orijentacije grobnica i oslikane scene usporedive su s ukopima u Gizi, kao i u Denderi, Edfuu i Mendesu.¹⁴⁸ Na sjeveru u Kom Tumanu otkriveni su impresivni ostaci masivne platforme od opeke, a opsežno ih je iskopao Flinders Petrie koji je utvrdio da je to bio temelj za povišenu palaču kralja Aprija iz XXVI. dinastije i da se nalazi unutar velikog ograđenog prostora koji je opisao kao vojni logor.¹⁴⁹ Uz istočni rub ruševine nalaze se ostaci riječnog zida iz rimskog doba i Nilometar, koji se nalazio u blizini.¹⁵⁰ Postoje mnogi drugi tragovi ptolemejske i rimske okupacije Memfisa, uključujući tvornice fajanse na Kom Helulu i Kom Rabiji te kupalište na Kom Sabakhi.¹⁵¹ Protjerivanjem Hiksa i obnovom ujedinjenog kraljevstva pod XVIII. dinastijom, sa sjedištem u Tebi u Gornjem Egiptu, Memfis je ušao u novo razdoblje prosperiteta.¹⁵² Neki znanstvenici tvrde da Memfis nikada nije izgubio svoju političku nadmoć i da je tijekom Novog, kao i u ranijim vremenima, grad bio stvarna politička prijestolnica Egipta.

5.2.3. Hramovi Novog kraljevstva

Karnak je drevno mjesto čije ime potječe od imena obližnjeg sela, odnosi se na veliki kompleks hramova na istočnoj obali rijeke Nil u Luksoru u Gornjem Egiptu. Početkom dvanaeste dinastije, egipatski vladari koji su potjecali iz tebanskog područja svečano su otvorili

¹⁴⁵ Redford 1999: 53.

¹⁴⁶ Redford 1999: 53.

¹⁴⁷ Quinn 2009: 192.

¹⁴⁸ Quinn 2009: 192.

¹⁴⁹ Shaw & Nicholson 1995: 182.

¹⁵⁰ Tomorad 2016: 247.

¹⁵¹ Deveir 1997: 472.

¹⁵² Shaw & Nicholson 1995: 182.

ono što je bilo možda prvo svetište na mjestu Karnak. Do Novog kraljevstva, faraoni iz XVIII. dinastije učinili su Tebu središtem egipatskog carstva, a Karnak središtem kulta Amona.¹⁵³ Amonov hram, zvan "najodabranije mjesto", bio je središte Amonovog kulta, tijekom Novog kraljevstva, transformiran je iz štovanja lokalnog božanstva plodnosti u središte "Amunovog imanja", te je postao najmoćnije i najutjecajnije svećeničko tijelo u Egiptu.¹⁵⁴

Veliki Amonov hram sastoji se od glavne osi koja se proteže od zapada prema istoku kroz niz od šest velikih stupova, ili prolaza, koji vode do glavnog svetišta.¹⁵⁵ Sekundarna os ide prema jugu odmah iza Trećeg stupa, dodajući piline od sedam do deset; ova os povezuje glavni Amonov kompleks s hramom božice Mut.¹⁵⁶ Odatle je prvobitno prolazio duž hodnika obrubljenog sfingama sve do luksorskog Amonova hrama, gdje se nalazi veliko "sveto jezero".¹⁵⁷ S druge strane nalazi se Prvi dvor, koji na sjevernoj strani sadrži trodijelnu usputnu stanicu koju je izgradio Seti II. za svete kore Trijade.¹⁵⁸ Sličnu funkciju ima i mnogo veća trodijelna građevina nalik hramu Ramzesa III., koja strši u otvoreno područje iza jugozapadnog zida dvorišta.¹⁵⁹

U središtu Prvog suda nalaze se oskudni ostaci građevine koju je dao sagraditi nubijski faraon Taharka.¹⁶⁰ Iza loše očuvanog drugog stupa nalazi se Velika hipostilna dvorana, koja sadržava 134 stupa.¹⁶¹ Središnji prolaz definira dvanaest stupova visokih oko 22 metra; drugi stupovi visoki su oko petnaest metara; prvi su na vrhu kapiteli s otvorenim pupoljcima, a ostali zatvoreni kapiteli od papirusa.¹⁶² Svjetlost ulazi u dvoranu s kamenim krovom kroz niz rešetkastih prozorčića visoko iznad razine tla.¹⁶³ Dekoracija zidova ove sobe pripada vladavini Setija I. i Ramzesa II.; sastoji se od obrednih i procesijskih scena izvedenih u uzdignutim i obrezanim reljefima.¹⁶⁴ Za razliku od ovih scena unutar dvorane, scene bitke i pobjede Setija I. ukrašavaju vanjsku površinu sjevernog zida. Treći pilon, koji je izgradio Amenhotep III. zanimljiv je ne samo zato što ostaci upućuju na njegovu izvornu impozantnu monumentalnost i kvalitetu ukrasa, već i zbog svoje jezgre, formirane od blokova preuzetih s ranijih spomenika

¹⁵³ Shaw & Nicholson 1995: 147.

¹⁵⁴ Shaw & Nicholson 1995: 147.

¹⁵⁵ R. David & A. E. David 1992: 12.

¹⁵⁶ R. David & A. E. David 1992: 12.

¹⁵⁷ Shaw & Nicholson 1995: 148.

¹⁵⁸ Shaw & Nicholson 1995: 148.

¹⁵⁹ North 2009: 196.

¹⁶⁰ Shaw & Nicholson 1995: 148.

¹⁶¹ Brosius 1997: 269.

¹⁶² Brosius 1997: 269.

¹⁶³ Dittmann 1997: 270.

¹⁶⁴ Dittmann 1997: 270.

kralja dvanaeste dinastije Senusreta I. i spomenika Amenhotepa I.¹⁶⁵ Ove su rane građevine uvelike rekonstruirane i sada stoje na otvorenom prostoru sjeverno od Hipostilne dvorane. Na sličan način Horemheb je kasnije demontirao Atonove hramove Akhenatena na istoku Karnaka i upotrijebio blokove u izgradnji Devetog i Desetog stupa na osi sjever-jug.¹⁶⁶ Iznad Šestog stupa Tutmozisa III. leži središnje dvorište koje je služilo kao glavno svetište kompleksa.¹⁶⁷ Izvorno svetište potonjeg vladara zamijenjeno je u kasnom 4. st. pr. Kr. svetištem od kore od crvenog granita, postavljenim u ime Filipa Arhideja, polubrata i nasljednika Aleksandra Velikog.¹⁶⁸

Posljednja važna građevina duž glavne osi Amonova hrama je festivalska dvorana Tutmozisa III., zgrada dizajnirana za proslavu Sed festivala u ime kralja.¹⁶⁹ U sjeveroistočnoj četvrti Karnaka nalazi se niz kapela posvećenih Ozirisu, koje datiraju uglavnom iz XXIII. i XXV. dinastije; značajna među njima je kapela Ozirisa, započeta u dvadeset trećoj dinastiji i proširena u dvadeset petoj.¹⁷⁰ Uz sjeverni ograđeni zid nalazi se mali hram boga Ptaha. Četiri stupa koja se protežu južno od glavnog hrama izgradio je Tutmozi III., VII. i VIII., neke od bočnih zidova sagradili su kasniji vladari Ramzesida, a tamo su otkriveni neki tragovi građevina iz dvanaeste i rane osamnaeste dinastije.¹⁷¹ Ugrađena u bočni zid između Devetog i Desetog pilona je Sed festivalska kapela Amenhotepa I.¹⁷² Južno od južne linije pilona nalazi se ograđeni dio Mutovog hrama s netipičnim svetim jezerom u obliku potkove, a zapadno od svetog jezera nalaze se ostaci hrama Ramzesa III.¹⁷³

Luksor je naziv koji se danas vezuje za današnju metropolu regije koja je bila drevna Teba i za hram, smješten uz istočnu obalu Nila, koji graniči s gradom. Potječe od arapskog al-uksur, "utvrđenja", koji je pak prilagođen iz latinskog castrum, koji se odnosio na rimsku utvrdu izgrađenu oko hrama u kasnom 3. st.¹⁷⁴ Raniji naziv hrama, na egipatskom, bio je *Ipt rsyt*, "južno svetište", upućujući na ograničenu "svetinju nad svetinjama" na južnom kraju hrama, u kojoj je uglavnom boravio bog Amon.¹⁷⁵ Najranije spominjanje luksorskog hrama dolazi iz dvadeset druge godine Ahmosove vladavine na par stela ostavljenih na kamenolomu Maasara,

¹⁶⁵ Shaw & Nicholson 1995: 149.

¹⁶⁶ Aston 2009: 197.

¹⁶⁷ Aston 2009: 197.

¹⁶⁸ Aston 2009: 197.

¹⁶⁹ Shaw & Nicholson 1995: 149.

¹⁷⁰ R. David & A. E. David 1992: 15.

¹⁷¹ Willems 2010: 101.

¹⁷² Willems 2010: 101.

¹⁷³ Bryce 1997: 376.

¹⁷⁴ Shaw & Nicholson 1995: 165.

¹⁷⁵ Shaw & Nicholson 1995: 165.

ovi tekstovi bilježe vađenje vapnenca za brojne hramove uključujući i Amonov.¹⁷⁶ Nije poznato kada je ta zgrada izgrađena i kako je izgledala, jer se strukturalni dokazi pojavljuju u Luksoru tek tijekom zajedničke vladavine Hatšepsut i Tutmozisa III. (1479. – 1425. g. pr. Kr.) : ti su elementi ugrađeni u trostruko svetište koje je podigao Ramzes II. (1279. – 1213. g. pr. Kr.), unutar njegovog prvog dvora.¹⁷⁷ Dvorište je nakošeno u odnosu na ostatak hrama, tako da se poravnava s cestom za Karnak izvana, svetište je smješteno na način da održava osni odnos sa svetištem unutar hrama.¹⁷⁸

Veći dio hrama u Luksoru u njegovom sadašnjem stanju sagradio je Amenhotep III. (1390. – 1352. g. pr. Kr.) u tri faze.¹⁷⁹ Prvo je bio pravi hram, na južnom kraju mjesta. Iza trijema sa stupovima nalazi se ulaz u ono što je izvorno bila još jedna dvorana sa stupovima, okružena brojnim kapelicama u kojima su bila smještena svetišta Amona, kao i Khonsua i Muta kada su posjetili Luxor tijekom festivala „Opet“.¹⁸⁰ Stupovi unutar dvorane uklonjeni su u kasnijoj antici kada je ova prostorija pretvorena u svetište rimske utvrde.¹⁸¹ Iza modernih vrata koja sada sijeku dno rimske apside nalazi se hramska dvorana za žrtve; njegovi su zidovi izrezbareni prizorima prinošenja koji prikazuju Amenhotepa III., ponekad u pratnji svećenice zvane "božja žena": a vrata u jugoistočnom kutu prostorije izvorno su vodila do prolaza kroz koji su ulazile namirnice i riječna voda.¹⁸² Prostorija koja se otvara južno od dvorane za darivanje bila je "svetište kore" u kojem se nalazilo procesijsko svetište u obliku čamca Amona od Luksora.¹⁸³ Vrata koja sada povezuju ovu prostoriju sa "Svetinjom nad svetinjama" na jugu moderni su potomak vrata umetnutih tijekom grčko-rimskih vremena.¹⁸⁴

Sama prostorija sada je ispunjena svetištem otvorenog kraja koje je umetnuto na zahtjev Aleksandra Velikog (332. – 323. g. pr. Kr.), vjerojatno u znak priznanja uloge luksorskog hrama u Amonovu rađanju faraona.¹⁸⁵ Ovo "božansko rođenje" ritualno je prikazano u dvije prostorije istočno od svetišta od kore i dvorane za žrtve.¹⁸⁶ U jugoistočnom kutu sobe rođenja nalazimo jedini pristup pravom južnom svetištu. U ovom ograničenom području živio je Amon od Luksora, njegov kip čuvan je u prostranoj kapeli, a kipovi drugih božanstava smješteni su u

¹⁷⁶ Willems 2010: 106.

¹⁷⁷ Shaw & Nicholson 1995: 165.

¹⁷⁸ Shaw & Nicholson 1995: 165.

¹⁷⁹ Dyson 2009: 197.

¹⁸⁰ Dyson 2009: 198.

¹⁸¹ Dyson 2009: 198.

¹⁸² Shaw & Nicholson 1995: 166.

¹⁸³ Bryce 1997: 377.

¹⁸⁴ Bryce 1997: 377.

¹⁸⁵ Shaw & Nicholson 1995: 149.

¹⁸⁶ Shaw & Nicholson 1995: 149.

nišama izvan vanjskih prostorija ovog apartmana.¹⁸⁷ Arhitektura središnje dvorane apartmana, sa svojih dvanaest stupova, zajedno s reljefima uklesanim u ovoj prostoriji i Amonovom unutarnjem svetištu, sugeriraju cikličku regeneraciju prirode, koja uključuje i samog boga.¹⁸⁸ Druga faza gradnje Amenhotepa III. u Luksoru uključivala je izgradnju "sunčanog terena" ispred njegova hrama.¹⁸⁹ Njegova treća i posljednja faza, procesijska kolonada, bila je nedovršena nakon njegove smrti, ali su njezino ukrašavanje dovršili nakon razdoblja Amarne Tutankhamon, Aj i Horemheb.¹⁹⁰ Iako je kolonada bila zamišljena kao glorificirani ulaz, Ramzes II. nastavio je graditi dvorište ispred hrama, s kipovima postavljenim između stupova njegovih trijemova, a obelisci i niz novih građevina krasile su dvorište ispred hrama u kasnoj antici, od kojih je kapela koju je Trajan posvetio Serapisu je najbolje očuvana.¹⁹¹

Kraljica Hatšepsut bila je kći Tutmozisa I i kraljice Ahmoze.¹⁹² Njezin veličanstveni hram smjestio se na mjestu Deir el-Bahrija, smješten na zapadnoj obali Nila te je zauzimao gotovo cijelu sjevernu polovicu mjesta.¹⁹³ Njezin je hram slijedio linije prijašnje starije građevine Amenhotepa I., ali je bio veći i složeniji, te je bio posvećen božici Hator i bogovima Amunu i Anubisu.¹⁹⁴ Terasasta građevina s tri razine trijema bila je djelomično uklesana u litici, a imala je dugačke rampe koje su vodile s razine na razinu. U dvorištu ispred hrama zasađeno je drveće i rasla je trska papirusa u malim bazenima. Duga procesijska aleja koja je vodila do hrama bila je obrubljena sfingama, dok su druge sfinge i kipovi bili prekriveni višebojnim reljefima, najpoznatiji koji prikazuje božansko rođenje kraljice, ekspediciju Punta i prijevoz dva obeliska iz Asuana u Karnak.¹⁹⁵ Hram kraljice Hatšepsut još uvijek se koristio u ptolemejskom razdoblju, a drugo svetište, izgrađeno iza starijeg, isklesano je za bogove iscjelitelje Imhotepa, Amenhotepa i Opeta.¹⁹⁶

Medinet Habu, područje je uz kultivaciju na južnom kraju tebanske nekropole. Smatralo se da arapski naziv *Medinet Habu* odražava stariju vezu mjesta s Amenhotepom, Hapuovim sinom, cijenjenim mudracem iz četrnaestog stoljeća prije Krista, kasnije obožavanim, čiji je memorijalni hram bio odmah na sjeveru.¹⁹⁷ Najistaknutiji samostojeći spomenik Medinet

¹⁸⁷ Shaw & Nicholson 1995: 149.

¹⁸⁸ Ray 2009: 197.

¹⁸⁹ Voigt 1997: 377.

¹⁹⁰ Voigt 1997: 377.

¹⁹¹ R. David & A. E. David 1992: 18.

¹⁹² Shaw & Nicholson 1995: 149.

¹⁹³ Shaw & Nicholson 1995: 149.

¹⁹⁴ Tomorad 2016: 252.

¹⁹⁵ Willems 2010: 107.

¹⁹⁶ Willems 2010: 107.

¹⁹⁷ Johns 1995: 450.

Habua je veliki memorijalni hram Ramzesa III. (1184. – 1153. g. pr. Kr.).¹⁹⁸ Međutim, na tlu ovog kompleksa nalaze se brojne druge građevine, od kojih je najpoznatiji takozvani mali hram i spomen-kapela božanskih zavjetnica Amona.¹⁹⁹ Među ostalim drevnim građevinama na tom mjestu, ali slabije očuvanim, nalazi se memorijalni hram kralja Horemheba (vladao 1323. – 1295. g. pr. Kr.), preuzet od njegovog prethodnika Aya.²⁰⁰

U veliki hram Ramzesa III. ulazilo se kroz dvojna kamena vrata u ogradnom zidu od opeke, sa zapadne strane.²⁰¹ Zapadna vrata koja su vjerojatno predstavljala uobičajeni ulaz za zaposlenike koji su živjeli izvan zgrade uništena su kada je hram bio opsjednut u građanskom ratu, za vrijeme vladavine Ramzesa XI.²⁰² Istočni ulaz, kojem se približavao kanal, završavao je u luci, iz koje su važni posjetitelji i kipovi mogli ući u hram, procesijalni put vodio je najprije između dvije portirnice koje su bile postavljene u niski, nazupčani kameni bedem, izgrađen ispred hrama.²⁰³ Unatoč svojim vojnim obilježjima i ratobornim motivima urezanim na vanjskim zidovima, čini se da je ova građevina samo modelirana po uzoru na utvrdu, budući da je faraon prikazan u igri na reljefima unutar gornjih odaja, te su možda služile kao kraljevske prostorije za sjedenje kad god bi posjećivao dvorac.²⁰⁴ Unutrašnjost kompleksa, sljedeći raniji model memorijalnog hrama Ramzesa II., bila je podijeljena na unutarnju i vanjsku četvrt s većim dijelom vanjske na istočnom kraju koji se sastoji od vrta, administrativnih ureda i dvorišta raznih vrsta.²⁰⁵ Stanovi za osoblje hrama bili su smješteni uz sjeverni i južni zid vanjskog ograđenog prostora. Unutarnji dio, omeđen još jednim zidom od opeke od blata, zatvarao je hram i njene susjedne službene zgrade od blatne opeke i spremišta, zajedno s dva bunara i malom palačom.²⁰⁶ Iako je simbolično bila rezidencija za preminulog kralja, mala palača također je korištena kao funkcionalna kuća za odmor za posjet kraljevskoj obitelji. Dva stupa vode u otvoreno dvorište, a kultne prostorije hrama izgrađene su zapadno od trijema, u stražnjem dijelu drugog dvorišta.²⁰⁷

Na vanjskim zidovima zgrada, kao i unutar dvaju dvorišta, bile su obilježene scene iz ratova Ramzesa III.²⁰⁸ Unutra je prvo dvorište možda korišteno za skupštine, s kraljem koji je

¹⁹⁸ Shaw & Nicholson 1995: 177.

¹⁹⁹ Shaw & Nicholson 1995: 177.

²⁰⁰ Shaw & Nicholson 1995: 178.

²⁰¹ Shaw & Nicholson 1995: 178.

²⁰² Shaw & Nicholson 1995: 178.

²⁰³ Shaw & Nicholson 1995: 178.

²⁰⁴ Johns 1997: 451.

²⁰⁵ Shaw & Nicholson 1995: 179.

²⁰⁶ Johns 1997: 452.

²⁰⁷ Johns 1997: 452.

²⁰⁸ Willems 2010: 110.

predsjedavao s južne strane palače. Čini se da je hram također podijeljen u dijelove, temeljene na idejama kozmičkog kontinuiteta i uskrsnuća, tako da prizori oko drugog dvorišta prikazuju festival itifalnog boga plodnosti Min.²⁰⁹ Dublje unutar hrama, kultne odaje solarnog boga Re stoje nasuprot onih posvećenih Ozirisu.²¹⁰ U samom stražnjem dijelu hrama nalazio se niz malih prostorija u koje se ulazilo kroz niska, skrivena vrata; te su možda trebale funkcionirati kao kripte. Još važniji od hrama Ramzesa III. bila je zgrada, "Sveto mjesto", koja se danas najčešće naziva "mali hram", izgrađen za kraljicu Hatšepsut i Tutmozisa III., na temeljima ranije građevine.²¹¹ Veliki dodaci na ovoj zgradi Tutmozisa napravljeni su u razdoblju od dvadeset pete do tridesete dinastije, što je kulminiralo pod Ptolomejem kada je dodao impresivno pročelje na pilonu ispred njega, a Antonin Pije dodao je trijem i dvorište koji su nažalost ostali nedovršeni.²¹²

Tell el-Amarna, grad u srednjem Egiptu, prijestolnica faraona Amenhotepa IV. (1352. – 1336. g. pr. Kr.), podignuta je u čast sunčevog boga Atona.²¹³ Na svom sjevernom kraju, el-Amarna je imala sjevernu riječnu palaču od blatne opeke koja je bila okrenuta zapadnom stranom prema kraljevskoj cesti koja putuje prema jugu šest kilometara.²¹⁴ Ova je palača možda bila glavna rezidencija kralja. Južno od nje nalazi se skupina upravnih zgrada i stambena četvrt također orijentirana na cestu.²¹⁵ Dalje prema jugu nalazi se sjeverna palača, također sagrađena prema kraljevskoj cesti.²¹⁶ Ondje su oko dvorišta s bazenima i sjenovitim vrtnim trijemovima živjele najmanje dvije kraljice, uključujući Meritaten, Akhenatonovu kćer, koja je ondje boravila.²¹⁷ U središnjem gradu nalazi se većina građevina čiji materijalni ostaci, arhitektura i očuvana dekoracija mogu upućivati na planirano središte državne uprave i bogoslužja. Na istočnoj strani ceste, kraljeva kuća i manji Atonov hram bili su najzapadniji u kompleksu zgrada koje su bile ključne za državne funkcije, a istočno od kraljeve kuće ležao je niz pisarskih ureda, uključujući i onaj koji je označen žigosanim ciglama kao "mjesto faraonove korespondencije".²¹⁸ U ovom arhivskom uredu pronađena je većina Amarna pisama, poznatih kao prepiska između egipatskih vladara Amenhotepa III., Akhenatena i Tutankamona s

²⁰⁹ Willems 2010: 110.

²¹⁰ Willems 2010: 110.

²¹¹ Johns 1997: 452.

²¹² Shaw & Nicholson 1995: 179.

²¹³ Shaw & Nicholson 1995: 285.

²¹⁴ Shaw & Nicholson 1995: 285.

²¹⁵ Stein 1997: 163.

²¹⁶ Stein 1997: 163.

²¹⁷ Stein 1997: 164.

²¹⁸ Shaw & Nicholson 1995: 286.

kraljevima i vladarima gradova-država iz Mezopotamije i Levanta.²¹⁹ Istočno od ureda nalazi se garnizonski blok sa štandovima za životinje i barakama, kao i odvojenim skladišnim prostorima za obroke.²²⁰ Najpoznatiji kompleks u središnjem gradu, veliki Atonov hram, također se sastojao od nekoliko građevina. Gempaaten je bila kamena zgrada s više dvorišta u blizini zapadnog ulaza kroz visoke pilone koji su prelazili na kamene kolonade koje su same vodile do niza dvorišta.²²¹ Između Gempaatena i druge kamene građevine na istoku, svetišta, bilo je "mesničko dvorište" s privezanim kamenjem i ogromnim otvorenim prostorom.²²² Poseban sjeverni ulaz u otvoreni prostor ispred svetišta razrađen je kao prolazni paviljon. U glavnom gradu ili južnom predgrađu nalaze se stambene i upravne četvrti. Državne i hramske institucije upravljale su vlastitim ekonomijama i nužno čuvale resurse.²²³ U južnom predgrađu nalazi se Kom el-Nana, hramski kompleks s pratećim zgradama za proizvodnju i skladištenje hrane.²²⁴ Još južnije i potpuno izolirano nalazi se Maruaten, mjesto u kojem se nalaze ograđeni prostori s oltarima i svetištima, zajedno s bazenima i okolnim vrtovima. Čvrsto je povezan s kraljicama, uključujući Akhenatonovu kćer Meritaten. Kraljevska grobnica i nekoliko neupisanih manjih grobnica nalazile su se u *wadiju*.²²⁵ Neobični reljefni prizori oplakivanja leševa na krevetima pojavljuju se na zidovima kraljevske grobne komore i na bočnoj komori korištenoj za ukop Akhenatonove kćeri, a na ušću istočnog wadija nalazilo se radničko selo, koje je očito korišteno za izgradnju kraljevske grobnice, a kasnije tijekom vladavine Tutankamona za čuvanje istog područja.²²⁶

Abu Simbel, mjesto južno od Asuana, na zapadnoj obali rijeke Nil u tadašnjoj Nubiji. Ima dva hrama u kamenu iz razdoblja vladavine devetnaeste dinastije Ramzesa II.²²⁷ Veliki hram u Abu Simbelu bio je prvi u nizu od četiri hrama izgrađena tijekom vladavine Ramzesa II., koji su činili cjelinu, a svaki je bio posvećen jednom od četiri državna boga: Amunu-Re, Re-Horakhtiju, Ptahu, i božanskoj manifestacija faraona.²²⁸ Hramovi u Abu Simbelu započeti su u prvim godinama vladavine i dovršeni su do njezine dvadeset pete godine.²²⁹ Rampu prema terasi omeđuju dvije velike stele. Duž terase se izmjenjuju kipovi živog i mumificiranog kralja

²¹⁹ Willems 2010: 112.

²²⁰ Willems 2010: 112.

²²¹ Stein 1997: 164.

²²² Stein 1997: 164.

²²³ R. David & A. E. David 1992: 21.

²²⁴ Stein 1997: 164.

²²⁵ Shaw & Nicholson 1995: 286.

²²⁶ Shaw & Nicholson 1995: 287.

²²⁷ Morens i Popko 2010: 125.

²²⁸ Connor 1997: 10.

²²⁹ Connor 1997: 10.

sa slikama božanstava sokola.²³⁰ Otvorena solarna kapela s oltarom stoji na sjevernom kraju terase, a na njegovom južnom kraju ispisana je verzija *Bračne stele*, koja bilježi brak Ramzesa II. s hetitskom princezom.²³¹ Fasodom uklesanom u stijenu, oblikovanom poput pilona, dominiraju četiri kolosalne sjedeće statue kralja, svaka visoka 22 metra; oni su omeđeni mnogo manjim stojećim slikama njegove majke i žene, s vrlo malim figurama sinova ili kćeri koje stoje između njegovih nogu.²³² Potres u antici ošteti je kolosalne figure koje su okruživale vrata, gornji dio južnog kolosa je pao, no sjeverna je figura pretrpjela manju štetu i obnovljena je za vrijeme vladavine Setija II.²³³ Iznad glavnog ulaza u masivnoj niši nalazi se personifikacija kraljeva imena, lijevi dovratnik ima dugački kriptični natpis kraljeve titulature, a hram je u cijelosti usječen u stijenu.²³⁴ Na ulazu se dolazi do obrubljene dvorane s osam kvadratnih stupova sa stojećim kipovima kralja, reljefi bitke kod Kadeša prekrivaju sjeverni zid, dok su druge vojne scene u reljefu na južnom zidu.²³⁵ Četiri apartmana soba, obično zvanih riznice, leže izvan ove dvorane. Dvije sfinge s glavama sokola bile su ispred vrata koja su vodila u drugu dvoranu.²³⁶ Dvorana s četiri četvrtasta stupa ima vjerske scene, a iza nje nalazi se svetište, s četiri statue vladajućih božanstava u stijeni: Amun-Re i Ramzes su okruženi Ptahom i Re-Horakhtijem.²³⁷ Os hrama je raspoređena tako da, dva dana u godini, izlazeće sunce obasjava kraljev lik.²³⁸ Dekoracija glavnih prostorija je u utonulom reljefu, s bogatim polikromnim slikama, ali bočne komore nisu tako fine i shema boja je ograničena.²³⁹ Neposredno južno od Velikog hrama nalazi se još jedna komora uklesana u stijenu, s ostacima prethodnog dvorišta ili dvorane od opeke. Mali hram nalazi se sjevernije, njegovo pročelje ima oblik dvostrukog stupa sa šest kolosalnih statua visokih deset metara, isklesanih u stijeni, a tu su i dvije statue od Nefertari i četiri od Ramzesa II., svaka statua je omeđena malim figurama njihove djece.²⁴⁰ Dvorana ima šest četvrtastih stupova, a lica na središnjem prolazu bila su isklesana s glavom Hator u visokom reljefu.²⁴¹ Usko predvorje prikazuje jedinstvenu scenu krunidbe Nefertari od strane boginja Izide i Hator.²⁴² U cijelom hramu, reljef je dobre kvalitete, prikazuje prilično

²³⁰ Connor 1997: 11.

²³¹ Connor 1997: 11.

²³² Shaw & Nicholson 1995: 12.

²³³ Brosius 2009: 199.

²³⁴ Shaw & Nicholson 1995: 12.

²³⁵ Shaw & Nicholson 1995: 12.

²³⁶ Connor 1997: 11.

²³⁷ Connor 1997: 11.

²³⁸ Shaw & Nicholson 1995: 12.

²³⁹ Shaw & Nicholson 1995: 12.

²⁴⁰ Connor 1997: 11.

²⁴¹ Connor 1997: 11.

²⁴² Connor 1997: 12.

vitke, smanjene figure. Cjelina je bila kolorirana u shemi u kojoj prevladavaju bijela i zlatna boja, a na litici koja okružuje oba hrama nalaze se brojni kameni natpisi napravljeni za potkraljeve i druge visoke dužnosnike vladavine.²⁴³

5.2.4. Hramovi Trećeg međurazdoblja i Kasnog razdoblja

Tanis je bio glavni grad, kraljevsko groblje i glavna sredozemna luka Egipta tijekom III. međurazdoblja.²⁴⁴ Njegova uloga velike metropole bila je kratka, jer je prije tog razdoblja imao malo povijesti, a nakon toga njegova važnost je pala. Prvo spominjanje grada potječe iz vremena vladavine Ramzesa II. kada je kameni blok upotrebljen za njegovu izgradnju korišten u Memfisu.²⁴⁵ U Tanisu, ukopi iz XX. dinastije leže ispod ogradnog zida, što ukazuje na naselje; međutim veća metropola nije utemeljena sve do 19. godine vladavine Ramzesa XI., posljednjeg kralja XX. dinastije, kada dolazi do nove političke podjele Egipta.²⁴⁶ Psusenesa I. odabrao je Tanis kao središte novog Amunova hrama, a za njegovu izgradnju upotrebljen je kamen od ranijih građevina koje su podignute u obližnjem Pirameseu.²⁴⁷ Zajednički natpisi Psusenesa I. i Pineđema I. unutar hrama ukazuju na pomirenje između prijestolja Tanisa i Tebe. Psusenesa I. konstruirao je mastabu u Tanisu, u jugoistočnom kutu ograđenog prostora, ukrašenu reljefima sebe kako prinosi božanstvima zagrobnog života.²⁴⁸ Hramove je također izgradio i Siamun posvećene Mut i Khonsu u jugozapadnom ograđenom dijelu, dovršavajući ansambl hramova po uzoru na Karnak i pretvarajući Tanis u sjevernu repliku Tebe.²⁴⁹ Osorkon II. uzurpirao mnoge od ranijih spomenika Amunova hrama i izgradio Istočni hram, koristeći granitne stupove u obliku dlana iz doba Starog kraljevstva, a Šešonk III. izgradio Zapadna vrata hramskog okruga, izgrađena od ponovno korištenih obeliska i hramskih blokova.²⁵⁰ Ispred nje su se nalazile kolosalne statue preuzete od Ramzesa II. Pokopan je sjeverno od Amunovog hrama u zasebnoj građevini, ispisanoj u kraljevskim posmrtnim knjigama, ali mu je grobnica opljačkana u antici.²⁵¹ U razdoblju XXX. dinastije, Nektanebo I. je vjerojatno podigao golemi vanjski

²⁴³ Connor 1997: 12.

²⁴⁴ Gundlach 2001: 485.

²⁴⁵ Gundlach 2001: 485.

²⁴⁶ Gundlach 2001: 486.

²⁴⁷ Gundlach 2001: 486.

²⁴⁸ Gundlach 2001: 486.

²⁴⁹ Gundlach 2001: 487.

²⁵⁰ Gundlach 2001: 487.

²⁵¹ Gundlach 2001: 488.

ogradni zid od opeke, kao i hram Khonsu koji je bio pripojen sjevernoj strani Amonovog hrama, u blizini Sjevernih vrata, ali nije bio dovršen sve do ptolomejskog razdoblja. Horusov hram u blizini Istočnih vrata također je započet za vrijeme tridesete dinastije, a dovršili su ga Ptolemejevići nakon druge perzijske okupacije, a Ptolomej I. izgradio je Istočna vrata.²⁵² Ptolomej IV. sagradio je hram posvećen božici Mut u jugozapadnom ograđenom dijelu Tanisa.²⁵³ Neke kuće iz doba Ptolemejevića izgrađene su iznad Amonovog hrama, što ukazuje na to da više nije bio u upotrebi. Tanis tada karakteriziraju velike gomile ruševina, u čijem središtu leži uništeno područje hrama ispunjeno razbacanim blokovima granita i pješčenjaka.²⁵⁴ U predgrađe hrama, nekoć zatvoreno golemim zidovima od opeke, ulazi se kroz ostatke stupa Šešonka III.²⁵⁵ Unutrašnjost je prepuna palih kipova, ponovno korištenih stupova koji datiraju od Starog do Novog kraljevstva, nekih petnaestak ponovno korištenih obeliska Ramzesa II. i ponovno korištenih blokova hrama iz svih razdoblja.²⁵⁶ U središtu Amonovog hrama nalaze se dva duboka bunara koji su nekada služili kao Nilometri.²⁵⁷ Kraljevski mauzoleji nalaze se u jugozapadnom uglu. U sjeverozapadnom uglu nalazi se Sveto jezero. Na jugoistočnom uglu, izvan glavnog hramskog područja, nalazi se manje područje u kojem se nalaze hramovi Mut, Khonsu i Astarte.²⁵⁸

Sais je bio glavni grad V. donjeegipatske nome i glavno središte božice ratnice Neith, kao i središte znanosti i umjetnosti.²⁵⁹ Sais se prvi put spominje u natpisima iz arhajskog razdoblja. Njegova politička važnost je rasla, osobito tijekom kasnog razdoblja. Božica Neith, koja se smatra Reovom majkom, zamijenila je Amona kao zaštitnicu dinastije.²⁶⁰ Daljnje građevinske aktivnosti odvijale su se u Saisu, u tridesetoj dinastiji i Ptolemejskom razdoblju. U grčko-rimsko doba mnogi su predmeti uklonjeni iz hramova u Saisu, a neke su kasnije arheolozi pronašli u Aleksandriji i na raznim mjestima duž rukavca Nila Rosetta, kao i u Italiji.²⁶¹ Sais je bio poznatiji iz povijesnih izvora i opisa putnika, kako starih tako i modernih, nego iz arheoloških iskopavanja.

²⁵² Gundlach 2001: 489.

²⁵³ Gundlach 2001: 489.

²⁵⁴ Gundlach 2001: 489.

²⁵⁵ Gundlach 2001: 490.

²⁵⁶ Gundlach 2001: 490.

²⁵⁷ Gundlach 2001: 490.

²⁵⁸ Gundlach 2001: 490.

²⁵⁹ Mysliwiec 2001: 173.

²⁶⁰ Mysliwiec 2001: 173.

²⁶¹ Mysliwiec 2001: 173.

Iskapanja manjeg opsega dovršili su August Mariette sredinom 19. stoljeća i Georges Daressy 1901. godine.²⁶² Iskapanja Egipatske organizacije za antikvitete 1988. i 1989. godine i Sveučilište Tanta otkrili su ostatke iz kasnog razdoblja i iz grčko-rimskog doba.²⁶³ Ostaci poznati iz planova i crteža iz devetnaestog stoljeća sastoje se od ogromnih zidova od opeke koji tvore opsežno ograđeno područje, koje je vjerojatno okruživalo hramove i kraljevsku nekropolu.²⁶⁴ Središnji dio još uvijek vidljivih građevina čini veliko udubljenje i ulomak monumentalnog kamenog zida uz njega.²⁶⁵ Mnogo informacija o hramovima Saisa iz Kasnog razdoblja izvedeno je iz natpisa na kipovima i stelama. Najvažnija svetišta iz Kasnog razdoblja bila su posvećena Neith i Ozirisu, a ograđeni prostor velikog hrama sastojao se od četiri svetišta, a dva svetišta, Res-Net i Meh-Net, bila su povezana s Ozirisovom mumijom, čija se lokalna inkarnacija nazivala Hemag "zamotani".²⁶⁶

5.2.5. Hramovi helenističkog i rimskog razdoblja

Dendera je mjesto važno od predinastijskog razdoblja pa nadalje, zahvaljujući svom položaju na raskrižju Istočne pustinje i Crvenog mora. Dendera je bila prijestolnica VI. noma Gornjeg Egipta i poznata je po veličanstvenom hramu božice Hator, najvažnijem hramu, okruženom raznim svetištima i zaštićenom ogradom od cigle dugačkom oko 280 metara.²⁶⁷ Unutar ograđenog prostora, spomenik uključuj hram božice Hator, Izidin domen, sveto jezero, kapelu Montuhotepa, sjeverna vrata i rimske fontane. Kripte koje čine temelj Hatorinog hrama nose ime Ptolemeja XII. Auleta, a ukrašavane su potkraj njegove vladavine (od 54. do 51. g. pr. Kr.).²⁶⁸ Plan hrama opisuje dimenzije svake odaje. Plan Hatorovog hrama sličan je onom u Edfu; ima svetište, svete kapelice i velike liturgijske dvorane uz kultne prostorije namijenjene za skladištenje tkanina, robova i zaliha hrane potrebne za dnevne obrede ili za razne gozbe.²⁶⁹ Originalnost arhitekture leži u veličanstvenosti kripte, usječenih u debele zidove na tri razine, a one ispod zemlje držale su kipove božanstava.²⁷⁰ Dendera je stvorena za božicu Hator i kao

²⁶² Mysliwiec 2001: 174.

²⁶³ Mysliwiec 2001: 175.

²⁶⁴ Mysliwiec 2001: 177.

²⁶⁵ Mysliwiec 2001: 177.

²⁶⁶ Mysliwiec 2001: 179.

²⁶⁷ Cauville 2001: 435.

²⁶⁸ Cauville 2001: 436.

²⁶⁹ Cauville 2001: 437.

²⁷⁰ Cauville 2001: 437.

zamjena za Heliopol, koji je bio drevno kultno središte Rea, njezina oca. Kapele Ozirisu, smještene na krovu Hatorinog hrama, bile su djelomično ukrašene od 50. godine prije Krista pa nadalje, a svečano su otvorene 28. prosinca 47. g. pr. Kr.²⁷¹ Tijekom cijele godine, najtajnija od kapela smatrala se svetom Ozirisovom grobnicom, gdje se čuvao kipić od ječma napravljen tijekom božanskih rituala.²⁷²

Edfu, moderni Idfu, grad je na zapadnoj obali rijeke Nil.²⁷³ Edfu svoju važnost duguje Horusovom hramu, no osim toga, drevno nalazište, smješteno između hrama iz ptolemejske ere i muslimanskog groblja, dalo je kao svoje glavno otkriće nekropolu Starog kraljevstva s grobnicama mastabama i brojnim stelama od VI. do XIII. dinastije.²⁷⁴ Na prostoru grada smješten je grčko-rimski i bizantski kompleks s termama, domovima i drugim građevinama. Grad Edfu je od daleke antike bio usmjeren na kult Horusa iz Behdeta, a svetište je ondje postojalo još u prapovijesti.²⁷⁵ Ostaci hrama iz doba Ramzesida vidljivi su na istočnoj strani predvorja i blokovi s oslikanim reljefima Taharke i Psamtika II. izašli su na vidjelo u dvorištu na peristilu, gdje su ponovno korišteni kao podovi u hramu iz doba Ptolemejevića.²⁷⁶ Bila su potrebna gotova dva stoljeća (237. – 57. g. pr. Kr.) da se izgradi i ukrasi Horusov hram, najveći hram koji još uvijek postoji u Egiptu.²⁷⁷ Svetište Horusovog hrama bilo je okruženo kapelama posvećenim Horusu, Horus-Reu, Ozirisu, Khonsoiju, Minu i Mehitu.²⁷⁸ Hipostilna dvorana bila je prostor uzvišenja Horusove moći. Dvorište je bilo mitski prostor ceremonije proslave Hatora i Sokara.²⁷⁹ U prolazu koji odvaja hram od zida ograde, gravure govore o velikim mitovima, onom o nastanku hrama, mitu o Horusu, obredu lova mrežom i blagdanu prvog dana u mjesecu koji se zove *Tibi*.²⁸⁰ Horusov hram u Edfuu bio je kraljevski jubilarni hram helopolitskog nadahnuća, a utjecaj Edfua proširio se na jug od Elefantine do Tebe.

Otok File u prvom kataraktu Nila, nalazi se na južnoj granici starog Egipta. To je mjesto najljepše od svih staroegipatskih hramova. U sedamdesetih godina 20. st., arhitektonske strukture izvornog otoka premještene su na njihov sadašnji položaj na otoku Agilkia, na sjeverozapadu, kada je File trebao postati trajno potopljen izgradnjom Asuanske visoke

²⁷¹ Cauville 2001: 438.

²⁷² Cauville 2001: 440.

²⁷³ Tait 2001: 395.

²⁷⁴ Tait 2001: 395.

²⁷⁵ Tait 2001: 396.

²⁷⁶ Tait 2001: 397.

²⁷⁷ Tait 2001: 397.

²⁷⁸ Tait 2001: 397.

²⁷⁹ Tait 2001: 398.

²⁸⁰ Tait 2001: 399.

brane.²⁸¹ File je bio prvenstveno posvećen Izidi, koja je postala utjelovljenje božanske žene i majke i stoga najpopularnija od svih egipatskih božica u kasnom i grčko-rimskom razdoblju.²⁸² Iako je Izida bila glavno božanstvo Filea, lokacija mjesta na granici između Egipta i Nubije značila je da su kultovi Nubije također bili prisutni na otoku, gdje su bili predstavljeni značajnim kulturnim građevinama.²⁸³ Spomenicima dominira veliki Izidin hram i njegove povezane strukture, koje su koncentrirane na zapadu i u središtu otoka na granitnoj izbočini ili uz nju koja je vjerojatno bila izvorno odabrana kao utjelovljenje iskonskog brda na kojem tvrdilo se da počiva svetinja svih egipatskih hramova.²⁸⁴ Najranija poznata kulturna građevina u čast Izide bilo je malo svetište podignuto u Saiteu u razdoblje Psamtika II., a nakon toga je uslijedio još jedan mali hram na granitnoj uzvisini, koji je podigao Amasis.²⁸⁵ Stoga se sada čini da su saitski kraljevi uveli Izidin kult na ovo područje i postavili temelje za njezino kasnije slavljenje na otoku. Građevinski radovi u području glavnog Izidinog hrama pretežno su ptolemejski i dio su dobro dokumentirane ptolemejske politike promicanja Izidinog kulta diljem kraljevstva i izvan njega, iako je znatna količina ukrasa dodana u rimskom razdoblju.²⁸⁶ Jezgru Izidinog hrama, sve sjeverno od predvorja sagradio je Ptolemej II.²⁸⁷ Ovaj hram je bio okružen pojasnim zidom od opeke koji je gotovo sigurno slijedio liniju tridesete dinastije i pokazivao nedugotrajan uzorak u polaganju slojeva od opeke, što je bilo tipično za takve kasne građevine.²⁸⁸ Hram pokazuje intrigantan tlocrt tako što glavna zgrada ima dvije osi: glavno kulturno područje kojemu pristupa drugi pylon nakošeno je prema sjeveroistoku u odnosu na dvorište na jugu.²⁸⁹ Hram u svom konačnom obliku je mnogo proširena građevina u koju se ulazi preko prvog pilona, koji daje pristup dvorištu koje je s lijeve strane okruženo kapelicom, što je vjerojatno započeo Ptolemej VIII.²⁹⁰ Ova građevina, tipična za kasne hramove, služila je za ritualne svrhe, mjesto rođenja Harpokrata, sina Izide i Ozirisa.²⁹¹ Na istočnoj strani nalazi se kolonada koju je vjerojatno izgradio Ptolemej VIII., mnogo manji drugi pylon, koji je vjerojatno dovršio Ptolemej VI., a vodio je kroz dvorište i predvorje do svetišta posvećenog Izidi i njezinu sinu Harpokratu.²⁹² U cijelom području glavnog hrama postoje mnogi primjeri radova dodanih

²⁸¹ Muller 1940: 23.

²⁸² Muller 1940: 23.

²⁸³ Lloyd 2001: 51.

²⁸⁴ Lloyd 2001: 52.

²⁸⁵ Lloyd 2001: 52.

²⁸⁶ Lloyd 2001: 53.

²⁸⁷ Lloyd 2001: 54.

²⁸⁸ Lloyd 2001: 54.

²⁸⁹ Lloyd 2001: 55.

²⁹⁰ Muller 1940: 26.

²⁹¹ Lloyd 2001: 55.

²⁹² Lloyd 2001: 56.

tijekom rimskog razdoblja, na primjer, rodna kuća sadrži reljefe koji datiraju iz razdoblja vladavine Augusta i Tiberija, a na obali na sjeveroistočnom dijelu otoka nalaze se spektakularna rimska vrata, koja su vjerojatno bila slavoluk cara Dioklecijana.²⁹³ Tu su i hram posvećen kultu Rima i Augusta te dvije koptske crkve, kao i ostaci koptskog samostana.²⁹⁴ Istočno od velikog ogradnog zida nalazi se hram božice Hator, a naposljetku, južno od Hatorinog hrama i s pogledom na Nil stoji prekrasno, ali nedovršeno predvorje koje se često pripisuje Trajanu.²⁹⁵

6. Zaključak

Nakon obrade svih hramskih kompleksa iz svakog razdoblja, možemo uvidjeti „evoluciju“ u arhitekturi Starog Egipta. Drevni Egipćani koristili su sve materijale koji su im bili dostupni poput drva, kamena i cigle. Za vrijeme Starog Kraljevstva građene su piramide s grobnicama dinastijskih faraona te su bile okružene hramovima, a tu su nam najpoznatije slavne piramide na platou Gize. Tijekom I. međurazdoblja kada se Egipat podijelio na dvije zone, Memfis i Tebu, radi ekonomske recesije isključili su svaku složenu gradnju grobnica, a umjetnički standardi su pali. No, kada je nastupilo razdoblje Srednjeg Kraljevstva došlo je i do oživljavanja arhitektonske djelatnosti, a iz tog razdoblja najznačajniji nam je hramski kompleks Mentuhotepe I. u dolini Deir el-Bahri. Staroegipatska arhitektura svoj vrhunac doživljava u razdoblju Novog Kraljevstva kada je zemlja bila ponovno ujedinjena, a upravo su tada podignuti slavni hramski kompleksi u Karnaku, Luksoru, Medinet Habuu te Tell el-Amarni, nakon toga nažalost ponovni politički usponi i padovi. U takvom razdoblju nije bilo arhitektonskih inovacija i dovršeno je nekoliko monumentalnih građevina. Iznimke su uključivale Amonov hram u Tanisu te Siamunovi hramovi posvećeni Mut i Khonsu. U Kasnom razdoblju kako bi održali red i uspostavili legitimitet, Ptolemejevići završavaju već započete hramove, poput Izidinog hrama Nektaneba II., ali i grade nove hramske komplekse diljem zemlje od kojih su najvažniji izgrađeni u Denderi, Edfuu i otoku File.

Provedena analiza najznačajnijih lokaliteta i pripadajućih hramskih kompleksa zorno prikazuje koliko su drevni Egipćani bili strasni graditelji. Njihov veliki trud pri izradi hramova nije bio uzaludan budući da im se i danas dive mnogi posjetitelji iz cijelog svijeta. Oni također

²⁹³ Lloyd 2001: 56.

²⁹⁴ Lloyd 2001: 56.

²⁹⁵ Muller 1940: 32.

pokazuju koliko je njihovo graditeljsko umijeće bilo ispred svoga vremena budući da hramovi koje su izgradili stoje dobro očuvani i nakon više tisuća godina

7. Bibliografija

- Bard, Kathryn A. (ur.) (1999) *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. New York-London.
- Baud, Michel (2006) „The Relative Chronology of Dynasties 6 and 8“. U: Hornung, Eric, Krauss, Rolf & Warburton, David A. (ur.), *Ancient Egyptian Chronology*. Leiden-Boston: 144-158. (2010) „The Old Kingdom“. U: Lloyd, Alan B. (ur.), *A companion to Ancient Egypt*, vol. I. Oxford: 63-80.
- Beckerath, Jürgen von (1951) *Tanis und Theben, Historische Grundlagen der Ramessidenzeit in Ägypten*. Glückstadt- Hamburg-New York.
- Bogucki, Peter (ur.) (2008) *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*, vol. I. New York.
- Brosius, Mario (2009) “The Near East” U: Erskine, Andrew (ur.), *A Companion to Ancient History*. Oxford: 196-199.
- Brovarski, Edward (1999) “First Intermediate Period” U: Bard, Kathryn A. (ur.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. New York-London: 45-49.
- Bryce, Trevor R. (1997) “Luxor” U: Meyers, Eric (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* vol. II. Oxford: 384-386.
- Cauville, Sylvie (1999) „Dendera“. U: Bard, Kathryn A. (ur.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. New York-London: 298-301.
- Connor, David (1997) “Abu Simbel” U: Meyers, Eric (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* vol. II. Oxford: 9-11.
- David, Rosalie & David, Anthony E. (1992) *A Biographical Dictionary of Ancient Egypt*. London.
- Deveir, William G. (1997) “Abydos” U: Meyers, Eric (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* vol. I. Oxford: 11-14.

- Dittmann, Richard (1997) "Karnak" U: Meyers, Eric (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* vol. II. Oxford: 269-272.
- Dyson, Stephen L. (2009) "Archaeology and Ancient History" U: Erskine, Andrew (ur.), *A Companion to Ancient History*. Oxford: 201-206.
- Erskine, Andrew (ur.) (2009) *A companion to Ancient History*. Oxford.
- Fargo, Valerie M. (1997) "Philae" U: Meyers, Eric (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* vol. III. Oxford: 471-475.
- Gondlach, Rolf (2001) „Temples“ “. U: Redford, Donald B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. III. Oxford: 363-385.
- Jeffreys, David (1999) „Memphis“. U: Bard, Kathryn A. (ur.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. New York-London: 587-591.
- Jeffrey, S. Carnes (2008) "Abu Sir" U: Bogucki, Peter (ur.), *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*, vol. I. New York: 52-56.
- Johns, Jeremy (1997) "Medinet Habu" U: Meyers, Eric (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* vol. II. Oxford: 459-465.
- Lloyd, Alan B. (ur.) (2010) *A Companion To Ancient Egypt* vol. I. New Jersey.
- Lloyd, Alan B. (2001) „Philae“ U: Redford, Donald B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. III. Oxford: 51-56.
- Matić, Uroš (2020) *Ethnic Identities In The Land Of The Pharaohs*. Cambridge.
- Meyers, Eric (ur.) (1997) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* vol. I-V. Oxford.
- Moeller, Nadine (2016) *The Archaeology Of Urbanism In Ancient Egypt*. Cambridge.
- Muller, Hans Wolfgang (1940) *Die Felsengraber Der Fursten Von Elephantine*. Glückstadt-Hamburg-New York.
- Mysliwiec, Karol (2001) „Sais“. U: Redford, Donald B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. III. Oxford: 173-174.
- North, J. A. (2009) "Ancient History" U: Erskine, Andrew (ur.), *A Companion to Ancient History*. Oxford: 196-199.

- Olson, Richard G. (2010) *Technology and Science in Ancient Civilizations*. Santa Barbara.
- Postgate, J.N. (1997) "Abu Sir" U: Meyers, Eric (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* vol. I. Oxford: 15-18.
- Ray, John D. (1999) „Saqqara, Late period and Graeco-Roman tombs“. U: Bard, Kathryn A. (ur.), (1999) *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. New York-London: 844-847.
- Redford, Donald B. (1999) „New Kingdom“ U: Bard, Kathryn A. (ur.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. New York-London: 60-64.
- Redford, Donald B. (ur.) (2001) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. I-III. Oxford
- Shaw, Ian & Nicholson, Paul (1995) *British Museum Dictionary of Ancient Egypt*. London.
- Sheafer, Silvia Anne (2009) *Ramses the Great*. New York.
- Stein, Diana L. (1997) "Tell el-Amarna" U: Meyers, Eric (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* vol. III. Oxford: 163-166.
- Tait, John (2001) „Edfu“. U: Redford, Donald B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. III. Oxford: 395-399.
- Tomorad, Mladen (2009) „Dizajn za život“ – staroegipatski hramovi: povijest, razvoj i funkcija“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* vol. 41: 11-31.
- Tomorad, Mladen (2016) *Staroegipatska civilizacija, sv. I. Povijest i kultura starog Egipta*. Zagreb.
- Voigt, Mary M. (1997) "Hatshepsut" U: Meyers, Eric (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* vol. II. Oxford: 484-486.
- Zettler, Richard L. (1997) "Hermopolis" U: Meyers, Eric (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* vol. II. Oxford: 24-27
- Zivié-Coche, Christiane (1997) „Giza“. U: Meyers, Eric (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* vol. II. Oxford: 409-412.
- Quinn, Josephine Crawley (2009) "North Africa" U: Erskine, Andrew (ur.), *A Companion to Ancient History*. Oxford: 192-194.

Willems, Harco (2010) „The First Intermediate Period and the Middle Kingdom“. U: Lloyd, Alan B. (ur.), *A companion to Ancient Egypt*, vol. I. Oxford: 81-100.

Wise, Michael (1997) “Thebes” U: Meyers, Eric (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* vol. III. Oxford: 220-225.